

Підприємництво, торгівля та біржова діяльність

УДК 346.14

Коляда Тетяна Анатоліївна

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування
Національний фармацевтичний університет*

Коляда Татьяна Анатольевна

*кандидат юридических наук, доцент,
доцент кафедры менеджмента и публичного администрирования
Национальный фармацевтический университет*

Koliada Tetiana

*Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Management and Public Administration Department
National University of Pharmacy*

Світлична Карина Станіславівна

*кандидат фармацевтичних наук, доцент,
доцент кафедри менеджменту та публічного адміністрування
Національний фармацевтичний університет*

Светличная Карина Станиславовна

*кандидат фармацевтических наук, доцент,
доцент кафедры менеджмента и публичного администрирования
Национальный фармацевтический университет*

Svitlychna Karina

*Candidate of Pharmaceutical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Management and Public Administration Department
National University of Pharmacy*

Митрович Оксана Сергіївна

студентка

Національного фармацевтичного університету

Митрович Оксана Сергеевна

студентка

Національного фармацевтического университета

Mytrovych Oksana

Student of the

National University of Pharmacy

**ІНСТИТУТ БІЗНЕС-ОМБУДСМЕНА – ІНСТРУМЕНТ ЗАХИСТУ
ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ПІДПРИЄМНИЦТВА
ИНСТИТУТ БИЗНЕС-ОМБУДСМЕНА – ИНСТРУМЕНТ ЗАЩИТЫ
ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ СУБЪЕКТОВ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
BUSINESS OMBUDSMAN INSTITUTE - A TOOL PROTECTION OF
RIGHTS AND INTERESTS OF BUSINESS ENTERPRISES**

Анотація. В статті охарактеризовано стан правового регулювання захисту прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності. Охарактеризовано генезу та еволюцію інституції Рада бізнес-омбудсмена в Україні. Авторами було проаналізовано статус Ради бізнес-омбудсмена та охарактеризовано підписані нею Меморандуми та їх мету. Так, сьогодні підписані Меморандуми із Генеральною прокуратурою, Державною митною службою, Державною податковою службою, Службою безпеки України, Національною поліцією, Національним агентством з запобігання корупції, Київською міською державною адміністрацією, Міністерством екології та природних ресурсів, Міністерством юстиції тощо. Охарактеризовано склад Ради бізнес-омбудсмена, наголошено на тому, що до складу входять виключно

професіонали з найвищою кваліфікацією та досвідом роботи. Охарактеризовано особу, що очолює Раду бізнес-омбудсмена та розглянуто особливості призначення її на посаду. Автори здійснили суттєвий аналіз складу скарг, що подаються до Ради бізнес-омбудсмена за різними критеріями, а саме: за роками, за регіонами, за сферами діяльності, за походженням капіталу, за розмірами суб'єктів господарювання. Наголошено на тому, що скарги розглядаються своєчасно із дотриманням Регламенту Ради бізнес-омбудсмена та за відповідною процедурою, що складається із трьох етапів. Терміни розгляду скарг є мінімальними. Проаналізовано існуючі випадки відмов у прийнятті скарг до розгляду. Так, до таких випадків відносять: сплив встановленого терміну, анонімні скарги, повторні скарги, а також якщо за даною справою не було використано можливість адміністративного оскарження або вже було винесено судове або арбітражне рішення. Було констатовано факт зростання кількості скарг, що пов'язано із поінформованістю представників бізнесу, а також зростанням довіри до інституту Ради бізнес-омбудсмену. Запропоновано на законодавчому рівні визначити статус Ради бізнес-омбудсмена шляхом розробки та прийняття спеціального закону.

Ключові слова: суб'єкт підприємницької діяльності, захист прав, бізнес-омбудсмен, Рада бізнес-омбудсмена, скарга.

Аннотація. В статті охарактеризовано состояние правового регулирования защиты прав и законных интересов субъектов предпринимательской деятельности. Охарактеризовано генезу и эволюцию института Совета бизнес-омбудсмена в Украине. Авторами был проанализирован статус Совета бизнес-омбудсмена и охарактеризованы подписанные ним Меморандумы их цели. Так, были подписаны Меморандумы с Генеральной прокуратурой, Государственной

таможенной службой, Государственной налоговой службой, Службой безопасности Украины, Национальной полицией, Национальным агентством по предотвращению коррупции, Киевской городской государственной администрацией, Министерством экологии и природных ресурсов, Министерством юстиции. Охарактеризовано состав Совета бизнес-омбудсмана, установлено, что в состав входят исключительно профессионалы с высшей квалификацией и опытом работы. Охарактеризовано лицо возглавляющее Совет бизнес-омбудсмана и рассмотрены особенности назначения его на должность. Авторы осуществили существенный анализ жалоб, которые подаются в Совет бизнес-омбудсмана по различным критериям, а именно : по годам, по регионам, по сферам деятельности, по происхождению капитала, по размерам субъектов предпринимательства. Акцент сделан на том, что жалобы рассматриваются своевременно в соответствии с Регламентом Совета бизнес-омбудсмана и в соответствии с процедурой, состоящей из трех этапов. Сроки рассмотрения жалоб минимальны. Проанализированы основания для отказа в принятии жалоб к рассмотрению. К таким основаниям относят: окончание установленного срока, анонимность жалобы, повторность жалобы, а также если по данной жалобе не было использовано возможность административного обжалования либо уже было вынесено судебное или арбитражное решение. Установлен факт увеличения количества жалоб, что связано с информированием представителей бизнеса, а также ростом доверия к институту Совета бизнес-омбудсмана. Предложено на законодательном уровне установить статус Совета бизнес-омбудсмана путем разработки и принятия специального закона.

Ключевые слова: субъект предпринимательской деятельности, защита прав, бизнес-омбудсмен, Совет бизнес-омбудсмана, жалоба..

Summary. *The article describes the state of legal regulation of the protection of the rights and legitimate interests of business entities. The genesis and evolution of the institution Council of the Business Ombudsman in Ukraine are characterized. The authors analyzed the status of the Business Ombudsman Council and characterized the Memoranda signed by it and their purpose. To date, Memorandums have been signed with the Prosecutor General's Office, the State Customs Service, the State Tax Service, the Security Service of Ukraine, the National Police, the National Corruption Prevention Agency, the Kyiv City State Administration, the Ministry of Ecology and Natural Resources, the Ministry of Justice and others. The composition of the Business Ombudsman Council is characterized, it is noted that only professionals with the highest qualifications and work experience are included in the composition. The person who heads the Business Ombudsman Council is characterized and the features of her appointment to the position are considered. The authors carried out a significant analysis of the composition of complaints that are submitted to the Business Ombudsman Council according to various criteria, namely: by years, by regions, by areas of activity, by origin of capital, by the size of business entities. It was noted that complaints are considered in a timely manner in compliance with the Rules of the Business Ombudsman Council and according to the relevant procedure, which consists of three stages. The deadlines for handling complaints are minimal. Existing cases of refusals to accept complaints for consideration are analyzed. Such cases include: missed the deadline, anonymous complaints, repeated complaints, and also if the possibility of an administrative appeal was not used for this case or a court or arbitration decision has already been made. The fact of an increase in the number of complaints was stated, which is associated with the awareness of business representatives, as well as an increase in confidence in the institution of the Business Ombudsman Council. It is proposed to determine the status of the*

Business Ombudsman Council at the legislative level by developing and adopting a special law.

Key words: *business enterprise, protection of rights, business ombudsman, Business Ombudsman Council, complaints.*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 13 Конституції України держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання [1], а згідно зі ст. 20 Господарського кодексу України передбачено, що кожний суб'єкт господарювання має право на захист своїх прав і законних інтересів шляхами, визначеними нормами чинного законодавства [2].

12 травня 2014 року за ініціативи Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) й українського уряду було підписано Меморандум про взаєморозуміння для Української антикорупційної ініціативи (підписантами стали Кабінет міністрів України, Європейський банк реконструкції та розвитку, Організація економічного співробітництва та розвитку, Американська торговельна палата в Україні, Європейська бізнес-асоціація, Федерація роботодавців України, Торгово-промислова палата України, Український союз промисловців і підприємців), яким було передбачено запровадження в Україні інституту бізнес-омбудсмена.

Невдовзі урядом було засновано Раду бізнес-омбудсмена, положення про яку та регламент діяльності якої було затверджено постановою Кабінету міністрів України від 26.11.2014 р. № 691 «Про утворення Ради бізнес-омбудсмена» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем захисту суб'єктивних прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності приділялася певна увага окремими фахівцями у галузі юриспруденції, економіки та управління (О. Беяневич, О. Вінник, В. Петруня, О. Подцерковним, Н. Саніахметовою, В. Селівановою та ін.) [4-

9]. Водночас аналіз їх творчого доробку свідчить про відсутність комплексного підходу до з'ясування соціально-правової природи та адміністративної правосуб'єктності профільних інституцій, аналізу ефективності їх діяльності. Як свідчить практика, при виникненні спорів між суб'єктами господарювання та їх вирішенні мають місце численні нерегульовані питання, що суттєво ускладнює розвиток сфери господарювання та економіки в цілому.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Першочергове значення в сучасних умовах набуває осмислення такого інструменту як інститут бізнес-омбудсмену. Метою статті є дослідження теоретичних основ та особливостей функціонування інституту бізнес-омбудсмену.

Виклад основного матеріалу. У грудні 2014 року в Україні з'явився перший бізнес-омбудсмен, яким став литовський і європейський політик Альгірдас Шемета. З жовтня 2019 року цю посаду займав польський політик та економіст Марчін Свенчинцьки. У грудні 2021 року Кабінет Міністрів України затвердив рішення наглядової ради Ради бізнес-омбудсмену про призначення Романа Ващука новим бізнес-омбудсменом в Україні.

Основними вимогами претендента на цю посаду є : наявність вищої освіти за ступенем магістра економіки або права; володіння знаннями, здібностями та професійними навичками, необхідними для належного виконання своїх службових обов'язків; володіння глибокими знаннями з економічних, соціальних та політичних проблем в Україні та наявність релевантного професійного досвіду; вільне володіння англійською мовою. Також, кандидат на посаду не може займати жодну виборну посаду або посади в органах державної влади чи в органах місцевого самоврядування протягом останніх 3 років до моменту участі в конкурсі. Кандидат на посаду не може бути членом будь-якої політичної партії, а також мати

фінансові чи інвестиційні інтереси в будь-якому бізнесі на території України.

До складу Ради бізнес-омбудсмену входять: бізнес-омбудсмен, два заступники та працівники, яких Рада, наймає на роботу відповідно до Регламенту. Нині команда Ради бізнес-омбудсмену складається з тридцяти п'яти фахівців із західною освітою та професійним досвідом у юриспруденції, стратегічному управлінні, економіці, аудиті й управлінні ризиками.

Однією з ключових цілей Ради бізнес-омбудсмена є забезпечення ефективної та системної комунікації бізнесу з органами державної влади та місцевого самоврядування, а також державними підприємствами.

Статус Ради бізнес-омбудсмену - це постійно діючий консультативно-дорадчий орган Кабінету міністрів України, який розглядає скарги щодо можливого вчинення корупційних діянь або інших порушень законних інтересів суб'єктів підприємництва внаслідок дій або бездіяльності (включаючи рішення) з боку органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання, що перебувають у сфері їх управління, та їхніх посадових осіб.

Однією з ключових цілей Ради бізнес-омбудсмена є забезпечення ефективної та системної комунікації бізнесу з органами державної влади та місцевого самоврядування, а також державними підприємствами.

Починаючи із 2015 року Рада бізнес-омбудсмена підписала 11 Меморандумів про партнерство та співробітництво. Так, сьогодні є підписаними Меморандуми із Генеральною прокуратурою, Державною митною службою, Державною податковою службою, Службою безпеки України, Національною поліцією, Національним агенством з запобігання корупції, Київською міською державною адміністрацією, Міністерством екології та природних ресурсів, Міністерством юстиції тощо. Основними завданнями Меморандумів - є запобігання недобросовісній поведінці

державних органів, праці над вирішенням системних проблем бізнесу та оформлення постійної співпраці на рівні експертних груп.

Найбільш розповсюдженими предметами скарг до Ради бізнес-омбудсмену, з якими звертаються підприємці, є: податкові питання; дії державних регуляторів; дії прокуратури України; дії національної поліції; дії Міністерства юстиції України; дії органів місцевого самоврядування; митні питання; дії Служби безпеки України; дії державних компаній тощо [10].

За підсумками роботи з моменту заснування Ради бізнес-омбудсмена було отримано 10375 скарг : 6952 справ було закрито, 3091 скарг було відхилено, впроваджено розслідування 272 справи і пройшли попередній розгляд 60. Скарги розподілились таким чином: 57 % - податкові питання; 17 % - дії правоохоронних органів; 12 % - дії державних регуляторів; 6 % - дії органів місцевого самоврядування; 2 % - митні питання; 6% - законопроекти та дії до них.

Аналіз скарг за адміністративно-територіальним устроєм України зображено в таблиці 1.

Можна констатувати, що найбільша кількість скарг надходить від суб'єктів підприємницької діяльності, що знаходяться у Дніпропетровській, Запоріжській, Одеській, Київській, Харківській областях та місті Києві.

Якщо аналізувати скарги відповідно до сфер діяльності то переважна більшість стосується нерухомості та будівництва – 13%, сільського господарства та гірничодобувної промисловості- 14%, виробництва – 23%, оптової торгівлі – 39%. Варто зауважити, що 11 % скарг від загальної кількості звернень надходить від фізичних осіб-підприємців.

Аналізуючи статистичні щорічні звіти в період 2015-2021 років, можна констатувати, що 74% скарг надходять від представників малого та середнього бізнесу, 26% - від великого бізнесу.

Більшість заявників українські підприємства. Частка скарг від іноземних компаній складає 13 % від загальної кількості проти 87 скарг від українських компаній.

Таблиця 1

Скарги, їх стан та фінансовий ефект від них за адміністративно-територіальним устроєм

№з/п	Область	Розслідування	Закрито справ	Відхилено скарг	Попередній розгляд	Всього скарг	Фінансовий ефект, грн
1	Вінницька	1	69	37	2	109	24 385 105
2	Волинська	4	96	38	0	138	206 268 155
3	Дніпропетровська	26	580	269	4	879	1 817 556 365
4	Донецька	4	131	68	1	204	137 852 766
5	Житомирська	9	86	58	2	155	24 316 876
6	Закарпатська	1	64	27	0	92	37 395 141
7	Запорізька	13	361	122	3	499	99 157 692
8	Івано-Франківська	5	80	58	1	144	49 104 935
9	Київська	18	565	209	2	794	321 814 084
10	Кіровоградська	3	114	58	0	175	46 304 324
11	Луганська	1	43	28	0	72	287 687 507
12	Львівська	12	211	110	3	336	98 288 123
13	Миколаївська	1	144	57	2	204	4 240 255 081
14	Одеська	24	426	173	9	632	543 794 832
15	Полтавська	5	114	85	1	205	78 547 173
16	Рівненська	4	98	34	1	137	199 299 955
17	Сумська	6	87	37	1	131	71 476 975
18	Тернопільська	3	48	41	0	92	283 165 135
19	Харківська	19	559	220	9	807	696 327 253
20	Херсонська	0	71	38	1	110	127 130 111

21	Хмельницька	6	110	45	0	161	93 382 747
22	Черкаська	1	115	80	0	196	31 142 426
23	Чернівецька	1	24	23	0	48	12 751 867
24	Чернігівська	8	118	51	2	179	284 497 927
25	м. Київ	97	2638	1123	16	3874	9 178 012 004
26	АР Крим	0	0	2	0	2	0
	Україна	272	6952	3091	60	10375	21 084 240 536

Джерело: складено автором на основі [10]

Динаміка показників за 2015-2021 роки продемонстровано на рис. 1.

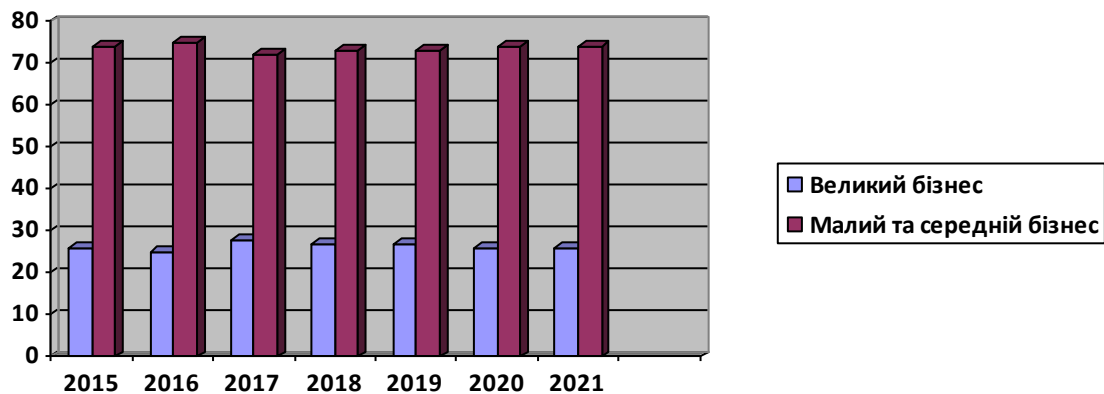

Рис. 1. Динаміка надходження скарг залежно від розміру суб'єкту господарювання

Джерело: складено автором на основі [10]

Скаргу до Ради бізнес-омбудсмену можуть подати фізичні та юридичні особи, які ведуть підприємницьку діяльність в Україні. Скарги можна подавати через веб-сайт або надіслані у письмовому вигляді чи електронною поштою. Також, омбудсмен також може розпочати розслідування за власної ініціативи, якщо дізнається про випадки можливого зловживання із засобів масової інформації або будь-яких інших джерел.

Відповідно до регламенту Ради бізнес-омбудсмену подана скарга повинна відповідати компетенції бізнес-омбудсмена, а саме:

- було використано можливість адміністративного оскарження;
- не було винесено судове або арбітражне рішення;
- минуло не більше 1 року;
- не є анонімною;
- коли сторона, яка зазнала впливу недобросовісної поведінки не вичерпала принаймні одну інстанцію адміністративного оскарження, доступного такій стороні згідно із чинним законодавством та внутрішніми правилами сторони, щодо якої подана скарга;
- коли скарга подається повторно після прийняття рішення бізнес-омбудсменом, окрім випадків коли скаржником зазначаються дійсно нові обставини або надаються нові факти або суттєві докази;
- скарга направлена на орган державної влади або орган місцевого самоврядування.

Подана скарга повинна відповідати всім формальним умовам. У разі відповідності скарги вимогам, Рада бізнес-омбудсмену протягом 3 місяців проведе розслідування. Якщо порушення з боку держорганів дійсно є - Рада бізнес-омбудсмену направить рекомендації, які в органах, згідно з меморандумами, повинні врахувати.

Скарги розглядаються за певною процедурою, яка складається з трьох етапів:

по-перше, протягом 10 днів від моменту отримання скарги проводиться попередня оцінка скарги. Скаржнику повідомляється про її прийняття до розгляду або залишення без руху. У разі необхідності Рада може попросити надати додаткову інформацію, яка є корисною для оцінки допустимості справи для прийняття її до розгляду;

по-друге, розпочинається вивчення обставин такої скарги. При цьому офіс має право запитувати від скаржників і державних органів матеріали та документи, необхідні для розслідування справи. Строк опрацювання

скарги – 3 місяці, протягом якого офіс співпрацює зі скаржником та інформує про перебіг розслідування;

по-третє, приймається рішення щодо скарги. Так, бізнес-омбудсмен надає рекомендації державним органам і застосовує свій авторитет, аби рекомендації було втілено вчасно та в повній мірі. Він також має право передати справу до Антискорупційного бюро та привернути увагу Президента України чи Прем'єр-Міністра України до розгляду справи. У разі, якщо державні органи відмовлятимуться втілювати рекомендації Рада бізнес-омбудсмену і якщо це негативно впливатиме на бізнес-клімат в Україні, бізнес-омбудсмен має право привертати увагу громадськості до ситуації через звіти, що їх оприлюднює офіс бізнес-омбудсмена на своєму сайті, та через засоби масової інформації.

Процес розгляду скарги зображено на рис. 2.

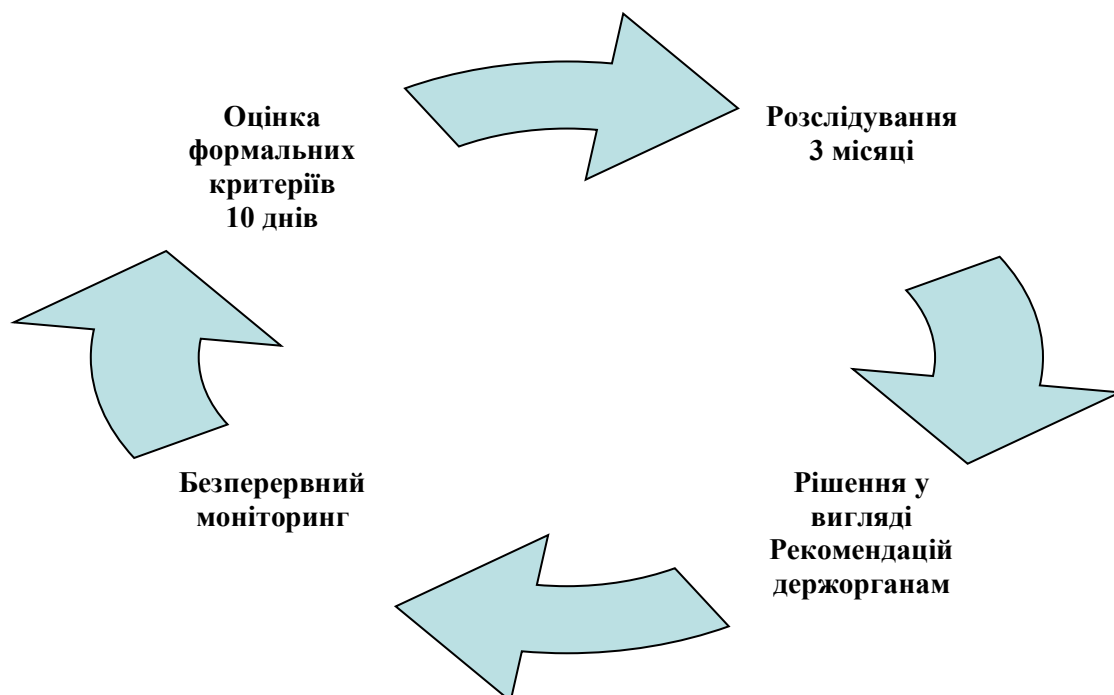

Рис. 2. Процес розгляду скарги

Джерело: складено автором на основі [10]

Отже, якщо суб'єкт підприємницької діяльності вважає, що будь-який орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи державне

підприємство вчинило щодо нього певну дію чи бездіяльність, яка негативно впливає на можливість здійснювати підприємницьку діяльність можна звернутись до бізнес-омбудсмена за професійними юридичними послугами.

Також, до бізнес-омбудсмена можна звернутися у випадку прийняття рішення про блокування податкової накладної. Однак для цього підприємству слід розпочати процедуру адміністративного оскарження, тобто подати до Державної фіскальної служби скаргу. Причому чекати результату розгляду цієї скарги не обов'язково.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Підсумовуючи зауважимо, що повноваження Ради бізнес-омбудсмена передбачають не тільки допомогу бізнесу по індивідуальних зверненнях, а й виявлення та вирішення системних питань, що впливають на якість бізнес-середовища в Україні. Рада бізнес-омбудсмену має унікальні можливості виявляти системні проблеми та пропонувати можливі рішення на основі понад 10 тисяч скарг, поданих підприємцями з метою оскарження різноманітних порушень з боку державних органів, органів місцевого самоврядування та державних і комунальних підприємств. Кількість скарг у 2021 році була рекордною з моменту створення Ради бізнес-омбудсмену. На нашу думку, це пов'язано не з погіршенням бізнес-клімату у державі, а з тим, що поліпшилось інформування представників бізнесу про діяльність Ради бізнес-омбудсмену та зростання довіри до діяльності цієї інституції. В цілому можна впевнено стверджувати про гідний рівень роботи Ради бізнес-омбудсмену. Однак, необхідно зосередити більше уваги на імплементації кращих європейських рекомендацій. Також донині залишається відкритим питання нормативного регулювання діяльності Ради бізнес-омбудсмену, а саме відсутність спеціального закону, який би визначав статус Ради бізнес-омбудсмену.

Література

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96 – ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 16.01.2022).
2. Господарський кодекс : Закон України від 16 січня 2003 року № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 16.01.2022).
3. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.11.2014 № 691. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення : 16.01.2022).
4. Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія. Київ, Юрінком Інтер, 2006. 590 с.
5. Вінник О.М. Господарське право : курс лекцій (загальна частина). Київ, Ліра-К, 2017. 240 с.
6. Петруня В. В. Поняття та система способів захисту прав суб'єктів господарювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право». Одеса, 2019. 23 с.
7. Господарське право : навчально-методичний посібник (для студентів денної та заочної форми навчання) / О. П. Подцерковний та ін. Одеса, 2021. 166 с.
8. Саніахметова Н. О. Господарське право України : навчальний посібник. Харків, Одісей, 2005. 608 с.
9. Селіванова І. А. Співвідношення Цивільного та Господарського кодексів України в регулюванні відповідальності за порушення в сфері господарювання. *Хозяйственное законодательство Украины* :

практика применения и перспективы развития в контексте Европейского выбора. 2005. № 4. С. 75-79.

10. Рада бізнес-омбудсмена. Офіційний сайт. URL: <https://boi.org.ua/>(дата звернення: 16.01.2022).

References

1. Konstytucija Ukrajiny [Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrajiny vid 28 chervnja 1996 roku № 254к/96 – VR. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (accessed: 16.01.2022).
2. Ghospodarsjkyj kodeks [Economic Code]: Zakon Ukrajiny vid 16 sichnja 2003 roku № 436-IV. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (accessed: 16.01.2022).
3. Pro utvorennja Rady biznes-ombudsmena [About formation of Council of the business ombudsman]: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrajiny vid 29.11.2014 № 691. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2014-%D0%BF#Text> (accessed: 16.01.2022).
4. Beljanevych O. A. (2006) Ghospodarsjke doghovirne pravo Ukrajiny (teoretychni aspekty) [Economic contract law of Ukraine (theoretical aspects)]: monohrafija. Kyjiv: Jurinkom Inter (in Ukrainian).
5. Vinnyk O. M. (2017) Ghospodarsjke pravo [Economic law]: kurs lekcij (zaghaljna chastyna). Kyjiv: Lira-K (in Ukrainian).
6. Petrunja V.V. (2019) Ponjattja ta systema sposobiv zakhystu prav sub'ektiv ghospodarjuvannja [The concept and system of ways to protect the rights of economic entities]: avtoref. dys. na zdobuttja nauk. stupenja kand. juryd. nauk : spec. 12.00.04 «Ghospodarsjke pravo; ghospodarsjko-procesualjne pravo». Odesa (in Ukrainian).

7. Ghospodarsjke pravo (2021) [Economic law]: navchaljno-metodychnyj posibnyk (dlja studentiv dennoji ta zaochnoji formy navchannja) / O.P. Podcerkovnyj ta in. Odesa (in Ukrainian).
8. Saniakhmetova N.O. (2005) Ghospodarsjke pravo Ukrajiny [Economic law in Ukrainian] navchaljnyj posibnyk. Kharkiv, Odissej (in Ukrainian).
9. Selivanova I. A. (2005) Spivvidnoshennja Cyviljnogho ta Ghospodarsjkogho kodeksiv Ukrajiny v reghuljuvanni vidpovidalnosti za porushennja v sferi ghospodarjuvannja [Correlation between the Civil and Commercial Codes of Ukraine in the regulation of liability for violations in the field of management]. Khozyastvennoe zakonodatelstvo Ukrainy: praktika primeneniya i perspektivy razvitiya v kontekste Yevropeyskogo vybora, vol. № 4, pp. 75-79.
10. Rada biznes-ombudsmena [Business Ombudsman Board]. Oficijnyj sajt. Available at: <https://boi.org.ua/> (accessed: 16.01.2022).